

אב תשס"ט

מטבעות יהודיים ודין "לא תעשה לך פסל"

צורתא דזוזא

ידידיה צוקרמן מגיש לד"ר יצחק ספיר

עבודת סיכום לקורס 'ארכיאולוגיה והלכה'

ה. לעניות דעתי	א. הקדמה
ו. נספח א: שימוש במטבעות נכרים	ב. סקירה ארכיאולוגית
ז. נספח ב: מטבעות בית שני	ג. סקירה הלכתית
ח. ביבליוגרפיה	ד. דעות החוקרים

א. הקדמה

מבעד לערפילי הזמן, קשה לנו לדעת כיצד נהגו בעבר, ומה היתה התפיסה ההלכתית הרווחת. בכל זאת, בעבודה הבאה אנסה לחקור מימד מסויים של היחס בין ההלכה לבין הממצא הארכיאולוגי. כיצד מסתדרת ההלכה של "לא תעשה לך פסל וכל תמונה" עם הממצאים בתחום עיצוב המטבעות. אדגיש כי עבודה זו מוגבלת במסקנותיה, בגלל מגבלות הזמן והנושא. מכיוון שאנו מתייחסים למטבעות יהודיים, ממילא נתחם זמנה של העבודה מימי בית ראשון ועד מרד בר כוכבא בלבד. בנוסף, אנו מתמקדים בתחום המטבעות בייחוד, שזהו רק חלק מהנושא הרחב של ביטוי הדמות באמנות היהודית. בעבודה נסקור בקצרה את הממצא הארכיאולוגי בנושא זה, ואת המקורות ההלכתיים מן התקופה המקבילה, וננסה להבין מעט על היחסים ביניהם. נציג את דעותיהם של אורבך ושטרן, ולאחר שאנמק את בחירתי בדעתו של אורבך, אוסיף לה קומה חדשה.

ב. סקירה ארכיאולוגית

עד ראשית ימי בית שני מטבעות בעלות צורה מוטבעת לא היו נפוצות באיזור הסהר הפורה, אלא נהגו לסחור במתכות על פי משקל¹. המצאת המטבע בעת העתיקה, מיוחסת לקרויסוס מלך לידיה, שהיה ככל הנראה הראשון שהחל לעשות שימוש במטבעות, בסביבות שנת 560 לפנה"ס. משם נפוץ השימוש במטבעות לכל רחבי העולם ואף הגיע מאוחר יותר לעולם המערבי. אמנם כבר בתורה מובא השימוש בהילך כספי המכונה שקל הקודש ומחצית השקל, אולם רוב החוקרים סבורים כי מדובר במידת משקל למדידת כסף או זהב, ולא במטבע בצורתו הידועה. לענייננו נוכל להעזר בחותמות שהיו בשימוש נפוץ ביותר בימי בית ראשון. ניתן לראות מגמה בעיצוב החותמות בין ישראל ליהודה, ובין רוב ימי בית ראשון לסופו:

¹ ראה אנציקלופדיה מקראית ערך מטבע

מסתבר שהחותמות... שהם מהמאה הח' לפסה"נ, מעוטרים כולם, ואילו [החותמות]... שהם מסוף ממלכת יהודה, חסרי עיטורים הם. רובם של החותמות שנמצאו במגידו ובשומרון שהם מהמאה הח' מעוטרים גם הם. הטביעות הרבות שנמצאו בלכיש ובבית שמש שהם מהמאה הז' ותחילת המאה הו', אין בהם עיטורים. מתוך כך נראה שהחותמות המעוטרים היו שכיחים בישראל וביהודה במאה השמינית, ואילו החותמות חסרי עיטורים מצויים יותר במאה הז' ואחריה. אבל אין זו אלא הגדרה כוללת ביותר. (אביגד 81)

התפלגות זו של הממצאים מובילה חלק מן החוקרים למסקנה הבאה:

חישובו ומצאו, שחותמות חסרי קישוטים מרובים ביהודה, ואילו בישראל מצויים יותר החותמות המקושטים. יש מבקשים להסיק מכאן שבימי ממלכת יהודה המאוחרים² היו מקפידים שלא לפתח צורות בעלי חיים. סברה זו טעונה הוכחה. (אביגד 76)

נמצאנו למדים, שישנם חוקרים הרואים בממצא הארכיאולוגי בתחום החותמות ביטוי לתפיסת ההלכה של 'לא תעשה לך פסל' בימי בית ראשון.

השוואה בין בולות (חומר מוטבע) של אישים חשובים מיהודה בסוף ימי בית ראשון, לבין חותם ישראלי, אולי של אחאב:

חותם ישראלי: 'לאחאב'

ברוך בן נריה

יהוכל בן שלמיהו בן שבי

גדליהו בן פשחור

המטבעות המוקדמים יותר שנמצאו בארץ ישראל הן מתקופה הפרסית, מהמאה הרביעית³, ונמצאו באיזור דרום הר חברון. המשותף למטבעות היא הכתובת 'יהד'⁴ המוטבעת עליהם, וקשורה ככל הנראה לשמה של הפחוה בימי פרס, מה שהקנה למטבעות את הכינוי 'מטבעות יהד'. על מטבעות אלו נמצאו הטבעות שונות: עוף דורס, ליליות, פני אדם, ועל כולם: כמין אל יושב על מרכבה ובידו בז.

ממטבעות אלו קשה ללמוד משהו מוחלט על ההלכה בראשית ימי הבית השני. אמנם, לדעת רייפנברג הוטבעו על ידי יהודים⁵, אך משורר טוען כי הוטבעו בידי השלטונות הפרסיים.

² אפשר ליחס זאת למהפכת יאשיהו. ראה אנצ' עברית כו, עמ' 617

³ רייפנברג מייחס מטבע אחד לסוף המאה ה-5

⁴ על חלקם מופיעה גם הכתובת 'יחזקיו הפחה', אולי יחזקיה כהן גדול (נגד אפיון, 187-189)

⁵ בגלל הכתב העברי, ובגלל הכתובת 'בקע' האופיינית ליהודה, וקשורה אולי למחצית השקל. כנגדו טוען משורר בין השאר, שהפרסים הטביעו מטבעות בשביל היהודים, ועל כן ההטבעות הן בעלות קונוטציה יהודית.

מטבעות 'יחזקיו הפחה', משוערים לראשית המאה הרביעית לפסה"נ. הראשון נמצא בבית צור, השניים האחרים בתל ג'מה. קוטר ממוצע: 0.75 ס"מ שים לב שבשניים מן המטבעות צד הפנים שחוק.

בימי שלטון החשמונאים נטבעות לראשונה מטבעות יהודיות עצמאיות, ואנו מוצאים בהן סמלים יהודיים מובהקים: ארבעה מינים, קרן שפע⁶, וכלי מקדש שונים, בייחוד המנורה. לדברי רייפנברג:

שלטונם של המכבים פותח פרק חדש בתולדות העם היהודי... בפעם הראשונה בתולדות היהודים אין הם משתמשים בדוגמאות אמנתיות זרות כי אם בסמלים יהודיים ספציפיים⁷ אך יש לזכור כי אין זו רק הפעם הראשונה בתולדות היהודים [ש]אין הם משתמשים בדוגמאות אמנתיות זרות', אלא הפעם הראשונה בתולדות היהודים שטובעים מטבעות. לאחר תקופת החשמונאים, אנו מוצאים שינוי הדרגתי בסגנון המטבעות. הורדוס "נזהר מאוד לבלתי פגוע ברגשות נתיניו על ידי יצוג דמויות אדם על מטבעותיו" (רייפנברג, וראה מטבע מס' 8). אמנם הוא משתמש בכתב יווני, אך מטביע סמלים נייטרליים בלבד.

הורדוס פילפוס השני היה השליט היהודי הראשון, שהשתמש במטבעותיו בפרצוף הקיסר הרומאי. רייפנברג מאשים אותו ש'עבר עבירה חמורה על חקי הדת היהודית', אך יש לזכור ששלטונו השתרע על מחוזות שתושביהם היו בעיקר נכרים, וייתכן שמטבעותיו בעלות הדמויות של פיליפוס שימשו רק באזורים נכריים. אנו מוצאים תופעה כזו אצל שליטי בית הורדוס, שמשתמשים במטבעות שונים במחוזות שונים לפי אוכלוסייתם, אם יהודית ואם אלילית. מימי אגריפס הראשון, למשל, נמצאו ביהודה מטבעות 'כשרים', ובקיסריה מטבע עם פרצופו. הנציבים הרומאיים הראשונים שנשלחו ליהודה התחשבו באוכלוסיה היהודית⁸ ולא טבעו את מטבעותיהם בצורה פוגעת, אלא השתמשו רק בסמלים נייטרליים, כגון: פירות, אניות, ונשק, ובמקום פרצוף הקיסר – שמו.

⁶ אולי היא מסמלת את טנא הביכורים.

⁷ לטענת אורבך (אנצ' עברית) החשמונאים פירשו את "לא תעשה" פירוש מחמיר, והוא מפנה ל'חשמ"ב מ-מב'. למיטב הבנתי הוא מתכוון לפרק יב, שם מסופר על יהודים שנמצאו פסילים תחת בגדיהם. אני מתקשה לראות את ההחמרה במקרה זה, שהרי מדובר על פסילים שנלקחו ממקדש, ומי יקל בדבר כזה!?

⁸ תופעה זו, שהנציבים מתחשבים ביהודים יותר ממלכי בית הורדוס, איננה מפתיעה. פעמים רבות דווקא היהודי ה'מומר' עושה מעשים בולטים כדי להידמות לנכרים, ואילו הגוי מרגיש מספיק בטחון עצמי כדי ללכת לקראת היהודים.

בימי המרד גדול ולאחר מכן בימי בר כוכבא, מחזירים היהודים לידיהם את השלטון העצמאי. במסגרת זו חוזרים המטבעות לסגנון חשמונאי והסמלים המופיעים על המטבעות הם סמלים יהודיים מובהקים, כגון: שבעת המינים, כלים שונים מן המקדש ותבנית ההיכל. שמו של הנשיא מוטבע על המטבע בכתב בלבד.

ג. סקירה הלכתית

בבסיס הסקירה ההלכתית עומדת ההנחה שההלכה איננה אחת בכל הזמנים ובכל המקומות, אלא עוברת שינויים ומתפתחת לאורך השנים. בנוסף, במקומות שונים היו מסורות הלכתיות שונות. ככל שאנו חוזרים אחורה בזמן, קשה לגלות באופן ברור מה היתה ההלכה הרווחת, בגלל התייעוד החסר. עד לכתיבת המשנה כמעט ואין לנו עדויות כתובות להסתמך עליהם⁹. עלינו להעזר בממצא הארכיאולוגי ובספרים קדומים כמו תרגום השבעים, ספרים חיצוניים, פילון ויוספוס.

ראשית האיסור על עשיית פסל נמצא בעשרת הדברות:

לֹא תַעֲשֶׂה לָךְ פֶּסֶל וְכָל־תְּמוּנָה... (שמות כ, ד)

קודם הכניסה לארץ, לקראת המפגש הבלתי נמנע עם התרבות הכנענית האלילית, טורח משה לחזור על ציוויים אלו שוב בהרחבה (דברים ד, טז-יח), ומפרט אלו סוגי דמויות נאסרו:

פֶּן תִּשְׁחַתּוּן וְעִשִּׂיתֶם לָכֶם פֶּסֶל תְּמוּנֹת כָּל סִמָּל תְּבַנִּית זָכָר אוֹ נְקֵבָה.

תְּבַנִּית כָּל בְּהֵמָה אֲשֶׁר בְּאָרֶץ תְּבַנִּית כָּל צִפּוֹר כִּנֹּף אֲשֶׁר תִּעוֹף בַּשָּׁמַיִם.

תְּבַנִּית כָּל רֶמֶשׂ בְּאֶדְמָה תְּבַנִּית כָּל דָּגָה אֲשֶׁר בַּמַּיִם מִתַּחַת לָאָרֶץ.

קשה להסיק מן המקרא לאיזו עשייה הוא מכוון. האם אסורה כל עשייה שהיא, אפילו לשם נוי, או רק עשייה לשם עבודה. בין עבודה זרה, ובין עבודת ה' שלא במצוותו¹¹.

יוספוס מתייחס בכמה מקומות לאיסור עשיית פסל, ונראה שאימץ את הפרשנות המחמירה. אף שבעשרת הדברות (קדמוניות א, 83) כתב: "והשני מצווה, שלא לעשות כל תמונה של בעל חיים ולהשתחוות לה" – ומשמע שלהבנתו האיסור חל רק על צורות נעבדות¹², ממקומות אחרים משמע שלדעתו כל צורה אסורה¹³. כך למשל בבקורתו על שלמה המלך (קדמוניות ח, ז, ה):

⁹ על רציפות המסורת קודם כתיבת תושב"ע ראה: ח. אלבק, מבוא למשנה, ירושלים תשי"ט, 3-39.

¹⁰ בעשרת הדברות שבדברים (ה, ח): "כל תמונה..."

¹¹ כמעשה העגל לפי פרשנויות שונות.

¹² כך אפשר להבין לכאורה גם מתיאורו את מפעל הבניה של הורדוס: "...ובהקימו בהן [בערי הנכרים] מקדשים, אמנם לא בארץ היהודים, שכן הללו לא היו סובלים זאת משום שאסורים לנו דברים כאלה, כגון לתת כבוד לצלמים ולדמויות שתבנית להם" (קדמוניות ב, 193).

¹³ ממקור נוסף בדבריו ('חיי יוסף' קכב) עולה לכאורה פרשנות דומה: "אני ומלוי נשלחנו אליהם מאת השלטון בירושלים בדרישה להרוס את הארמון אשר בנה הורדוס הטטראכוס בטבריה, כי הוא מקושט בצורות חיות, וזה נגד חוקי תורתנו". אך ממקור זה לא ניתן

גם קודם לכן קרה הדבר ששגה וחטא לחוקי התורה ולא שמרם, בעשותו את דמויות שורי הנחושת שמתחת למנחת הקודש הקרויה ים, ואת דמויות האריות שמסביב לכסאו הוא, כי גם את אלה עשה אף על פי שחלה עליהם מצות לא תעשה.

פרשנות המכילתא לנושא משתרעת סביב שני מוקדים, בעשרת הדברות: "לא תעשה לך פסל", ובסוף פרשת יתרו: "לא תעשון אתי אלהי כסף". נראה שלהבנת חכמי המכילתא, שני האיסורים שונים במהותם. האיסור "לא תעשה" שבעשרת הדברות מדבר על עשייה שהיא חלק מעבודה זרה. על כן אנו מוצאים שם את הפרשנות המקילה, וחכמים קושרים בין הדיבר השני, 'לא יהיה', לדיבר השלישי, 'לא תעשה'¹⁴.

האיסור השני (שמות כ, כ) הוא חלק מקובץ דינים העוסק בדרכי עבודת ה':

ויאמר ה' אל משה: כה תאמר אל בני ישראל, אתם ראיתם כי מן השמים דברתי עמכם.

לא תעשון אתי אלהי כסף, ואלהי זהב לא תעשו לכם.

מזבח אדמה תעשה לי... בכל המקום אשר אזכיר את שמי...

ואם מזבח אבנים תעשה לי...

ולא תעלה במעלת על מזבחי...

על כן להבנת חכמי המכילתא האיסור "אלהי כסף ואלהי זהב", מתייחס לעשייה שהיא לשם עבודת ה'¹⁵. ניתן להבין שהאיסור הוא רק על עשייה שהיא לשם עבודה, אך מכיוון שזו עבודת ה', הגבול

ללמוד באופן ברור על ההלכה של שלהי בית שני. ראשית, מכיוון שיותר ממה שהוא מבטא את ההלכה הטהורה, הוא מבטא את הלך הרוח העממי. והלך רוח זה כרוך בין השאר ברגשות זעם כלפי הרומאים, כפי שמעיר שמחוני במקום: "הקנאים... החמירו יותר מן ההלכה... ואפשר שהחשש הדתי היה רק אמתלא...". שנית, אורבאך (אנצ' עברית) מייחס מעשה זה למלחמה בפולחן הקיסר, הנבדלת אצלו מהיחס הכללי לצורות בהלכה.

¹⁴ 'לא יהיה לך אלהים אחרים' - למה נאמר? לפי שנאמר: 'לא תעשה לך פסל וכל תמונה', אין לי אלא שלא תעשו, העשוי כבר מנין שלא יקיים? תלמוד לומר: 'לא יהיה לך' - הקשר בין הדברות מוכיח שלהבנת חכמים, העשייה האסורה היא עשייה לשם עבודה זרה. ואכן, בהמשך מפרטת המכילתא את כל סוגי הצלמים האסורים, וכוללת שם כל עשייה שהיא, דבר שלא מצאנוהו בעניין עשייה לנוי. יתרה מזאת, ברשימת איסורי העשייה במכילתא מופיעים גם עצים לאשרה ואבנים למצבה. אם נסביר את המכילתא על פי הפרשנות המחמירה, נמצא שאסור לנטוע עצים ולסתת אבנים.

¹⁵ 1. שינוי הצורת שנוצטונו בהן: "...אם הוספת על שנים [כרובים] הרי הם כאלהי זהב... אם אינו נתן של זהב הרי הם כאלהי כסף".
2. יצירת צורות חדשות שלא נצטונו בהן: "רבי ישמעאל אומר: דמות שמשי המשמשין לפני במרום. לא דמות מלאכים, ולא דמות אופנים, ולא דמות כרובים. ר' נתן אומר: ...שלא תאמר עושה אני כמן דמות [אדם?] ואשתחוו לו...". 3. עשיית צורות במקומות שלא נצטונו עליהם: 'לא תעשו לכם' - שלא תאמר הואיל ונתנה תורה רשות לעשות בבית המקדש הריני עושה בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, תלמוד לומר 'לא תעשו לכם'. נראה לי שזו בעיקר העשייה האסורה שמוצאים אצל יוספוס, למשל: "אף כי לא הוסיפו על התפארה הזאת [במקדש] מעשה צלמים, ולא מעשי פסלים" (מלחמות ה, ה, ב); "כי אסור על פי החוק לתת בבית המקדש צלמים וחצאי פסלים וכל הדברים העשויים כתבנית בעלי חיים..." (שם א, לג, ב). וכן לעיל, הביקורת על עשיית השוורים במקדש על ידי שלמה.

בינה לבין עשיה לשם נוי הוא גבול דק מאוד. ואכן ההלכה הבאה במכילתא אוסרת אפילו עשיה לנוי:

דבר אחר: ...שלא תאמרו: הרי אנו עושין לנואי¹⁶ כדרך שאחרים עושים במדינות, תלמוד לומר: 'לא תעשו לכם'.

גם בתוספתא¹⁷ (ע"ז ה, ב) ניתן למצוא את הפרשנות המקילה בשכבה הקדומה, ואת הפרשנות המחמירה בדעת רבי יהודה:

טבעת שיש עליה חותם מותר לחתום בה,
ר' יהודה אומר:

אם היה חותמה שוקע - אסור לחתום בה מפני שנעשה בולט, ומותר ליתנה בידו;
ושחותמה בולט - מותר לחתום בה ואסור ליתנה בידו.

טבעת שיש עליה פרצוף מותר לחתום בה,
ר' חנינא בן גמליאל אומר: של בית אבא היו חותמין בפרצופות¹⁸.

ר' אלעזר בר צדוק אומר כל הפרצופות היו בירושלים חוץ מפרצוף האדם.

בבסיס התוספתא אנו מוצאים את הפרשנות המקילה: 'טבעת שיש עליה חותם מותר לחתום בה... טבעת שיש עליה פרצוף מותר לחתום בה'. אם זו צורה סתמית שאיננה ע"ז, אין בה איסור. הלכה זו מקבלת גיבוי מעדותם של שני תנאים משלהי הבית השני. רבי יהודה, בדור מאוחר יותר, מחמיר ואוסר לשאת חותם עם תבליט, או לחתום בחותם שוקע, שיוצר תבליט. ייתכן שגם רבי

¹⁶ כך במהדורות המדעיות ובכתבי יד.

¹⁷ אין זה המקום לחקור את הטקס של התוספתא, אך ודאי שהוא צריך עיון. ההלכה מתחילה כך: "טבעת שיש עליה עבודת כוכבים: בזמן שהיא בולטת - אסורה בהנאה, אם אינה בולטת - מותרת, בין כך ובין כך אסור לחתום בה; ושאין עליה עבודת כוכבים מותרת בהנאה ומותר לחתום בה". לכאורה היינו מצפים שדברי רבי יהודה - המשווה בין חותם עם ע"ז, לבין חותם בלי ע"ז - ימשיכו את ההלכה הזו ברצף. אך ההלכה הבאה מתחילה את הנושא מחדש. נראה שיש כאן שתי שכבות הסטוריות של התוספתא, ודברי רבי חנינא בן גמליאל ורבי אלעזר בר צדוק שייכים לחלק הקדום. בירושלמי (ע"ז פ"ג, ה"א) אוחדו שני החלקים לחלק אחד: "טבעת שיש עליה עבודה זרה אסור לחתום בה. רבי יודה אומר: אם היה חותמה שוקע - אסור לחתום בה, בולט - מותר לחתום בה. ר' חנינא בן גמליאל אומר: של בית אבא היו חותמין בפרסופות; רבי לעזר בי רבי שמעון אומר: כל פרסופות היו בירושלם חוץ משל אדם". נוסח הירושלמי קשה, כי יוצא שמותר להשתמש בחותם של עבודה זרה. בנוסף, בעבודה זרה לא צריך להיות הבדל בין פרצוף אדם לשאר פרצופות. גם נוסחתו "רבי לעזר בי רבי שמעון" לא נראית, כי רבי אלעזר בר צדוק הוא המוסר בדרך כלל עדויות על הנהוג בירושלים.

¹⁸ סימוכין ארכיאולוגיים לעדות זו נמצאו שני דורות לאחר מכן. בידינו טביעת חותם ממערות בר כוכבא בו נראה גבר עבדקן הנאבק באריה העומד על רגליו האחוריות. הדמויות בטביעת החותם הן בתבליט, מה שאומר שבחותם עצמו הן היו משוקעות. ידין כותב (י. ידין, החיפושים אחר בר כוכבא, ירושלים תשל"א, 134) כי "אין להוציא מכלל אפשרות, שיתכן שבמפקדת בר כוכבא בא הנושא לסמל את המאבק נגד הרומאים" (וראה לקמן הערה 33). קשה להתעלם מן ההשוואה בין סמל זה לבין האגדה הישנה-חדשה אודות בר כוכבא הנאבק עם האריה. בעיני גם עלתה האנדרטה בת ימינו להנצחת המאבק נגד הכובש הבריטי ברמת גן, בה מפוסלים אריה קטן הנאבק באריה גדול על רגליהם האחוריות.

יהודה לא אוסר על עצם העשיה, אלא אוסר משום שמי שעונד טבעת כזו עלול להתפס כעובד עבודה זרה¹⁹.

עד כאן²⁰ בחנו הופעות הלכתיות של ענייני מטבעות. אך מלבד מקורות אלו ישנם כמה מקורות שאינם הלכתיים, ובכל זאת לומדים מהם בדרך אגב על מטבעות יהודיים וצורתם: תנו רבנן איזהו 'מטבע של ירושלים'²¹? דוד ושלמה מצד אחד, וירושלים עיר הקודש מצד אחר. ואיזהו מטבע של אברהם אבינו? זקן וזקינה מצד אחד, ובחור ובתולה מצד אחר. (ב"ק צז, ב)

לכאורה, נראה ממקור זה שחכמים לא רואים איסור בהטבעת פרצוף אדם, וכך מסיק רייפנברג. אמנם, אצל הראשונים אנו מוצאים מגמה אחרת, כפי שכותב תוספות: ונראה לא שהיה בו צורת זקן וזקינה מכאן בחור ובחורה מכאן, דאסור לעשות צורת אדם²², אלא כך היה כתוב מצד אחד זקן וזקינה ומצד אחד בחור ובתולה²³. מהמדרש במקום אחר (בראשית רבה לט, יא) נראה, לכאורה, שלא כדעתם:

¹⁹ בבלי (ע"ז מג, ב) מנמקים את דעתו משום "חשדא", והראשונים במקום מסבירים שאין מדובר בחשד שמא עשה, אלא בחשד עבודה זרה, ראה רש"י: "שלא יאמרו לה הוא עובד".

²⁰ התלמוד הבבלי אמנם לא רלוונטי לתקופה אליה אנו מתייחסים, אך ראוי לבחון את הסוגיה (ע"ז מג, ב; והשווה ר"ה כד, ב) בה מנתח את התוספתא. בבבלי אנו מוצאים את הפרשנות המחמירה כמובנת מאליה. התלמוד תמה כיצד היו לרבן גמליאל צורות לבנה²⁰, ומסקנתו היא שלא רק שאסור לעשות צורות כאלו, אלא אף להחזיק בצורות שנעשו על ידי אחרים אסור. שאלה זו על רבן גמליאל כלל לא עלתה בירושלמי, ולא בכדי. הפרשנות המחמירה מתעצמת בתלמוד הבבלי, אך כמעט לא ניכרת בירושלמי. אך התלמוד הבבלי אינו עשוי מקשה אחת, אלא שכבות הסטוריות זו על גבי זו. נראה שכבר מימי שמואל קיבלו את דעתו של רבי יהודה להלכה, ועל כן מורה שמואל לרב יהודה: "סמי עיניה דדין". אביי מביא בתירוציו את איסורי רבי ישמעאל ורבי נתן מן המכילתא (לעיל הערב 15), ומעבר לכך אוסר רק "לעבדם" (ראה שו"ת הרשב"א קסז), ומשמע שרק צורות רבי ישמעאל אסורות גם לנוי. גם אצל רב ששת (ע"ז מב, ב) מוצאים איסור חלקי בלבד: "מנקיט רב ששת חומרי מתנייתא ותני כל המזלות מותרין חוץ ממזל חמה ולבנה וכל הפרצופין מותרין חוץ מפרצוף אדם וכל הצורות מותרות חוץ מצורת דרקון". רב ששת נשען על מקורות תנאיים, ומשמע שרק אלו אסורים גם לנוי. רק השלב האחרון של הסוגיה הופך אותה על פיה, כאשר מעלה את התמיהה "ועשייה גרידתא מי שרי?²⁰". ניכרת כאן התפתחות הדרגתית ומחמירה של האיסור.

²¹ על פי התוספתא (מעשר שני א, ה) נראה לי שמטבע של ירושלים הוא מימי המרד הגדול: "אין מחללין אותו לא על מטבע [מדור] ולא על מטבע שאינו יוצא ולא על המעות שאין ברשותו כיצד היו לו מעות כזביות וממעות ירושלמיות אין מחללין אותו עליהן אם חלל לא קנו [עליהן] מעשר אבל מטבע [היוצא משם] מלכים הראשונים מחללין אותו עליהן" – מצאנו בתוספתא שלושה סוגי מטבעות. בצורה שטחית נראה לי ש"מטבע מלכים הראשונים" זהו מטבע חשמונאי; "מעות ירושלמיות" הן מימי המרד הגדול; ו"מעות כזביות" הן מימי מרד בר כוכבא. על כך ראו מטבעות בית חשמונאי 'יצאו בעולם, מכיוון שמטבעות מתקופת המרד, לא יתקבלו על ידי רומי.

²² רשב"א: "כדאמרין בע"ז... 'לא תעשון אתי' - לא תעשון אותי".

²³ אף רש"י מפרש: 'דוד ושלמה - כתוב מצד אחד, ומצד שני כתוב ירושלים עיר הקדש', אך ייתכן שפירושו שונה משל בעלי התוספות, בכך שהוא מציאותי ולא הלכתי. ייתכן שהוא רק בא לישב את עדות חז"ל עם העובדה שבימי בית שני לא הכירו את תואר פניהם של דוד ושלמה, ואין לו בעיה עקרונית עם הצורה שעל המטבע. על כן לא מפרש 'זקן וזקינה... ובחור ובתולה' ככתב, כשאר הראשונים. לפי זה יוצא שמתיר פני אדם והשווה לקמן פירושו ל'דינרא הדרייאנא טוריינא'. על פי דברי המדרש לקמן, אולי 'דוד ושלמה' הכוונה היא לא לדיוקנם ולא לשמם אלא לסמל המאפיינים אותם.

ארבעה הם שיצא להם מוניטין²⁴ בעולם:
 אברהם... זקן וזקנה מיכן בחור ובתולה מיכן,
 יהושע... שור מיכן וראם מיכן,
 דוד... מקל ותרמיל מיכן ומגדל מיכן,
 מרדכי... שק ואפר מיכן ועטרת זהב מיכן²⁵.

לפי המדרש לכל אחד היה מטבע עם סמל שמבטא את ייחודו ואופיו. מכיוון שכל המטבעות מופיעים ברצף אחד במדרש, אם מקל ותרמיל הופיעו כצורות ממש, אז כך גם השור והראם, וכך לכאורה גם הדמויות האנושיות²⁶.

בטבלה הבאה נסכם את הממצא הארכיאולוגי ואת התייעוד ההלכתי בחתך תקופתי. את פרשנות המקורות להחמיר או להקל נסמן בצבע: **מחמיר** **מיקל**

תקופה	הלכה	עדויות
בית ראשון	"לא תעשה לך פסל..."	ביהודה ובישראל חותמות שונות, כולל צורות אדם
שלהי הבית		ביהודה – בעיקר חותמות בכתב וללא ציורים
פרסית		מטבעות 'יהד' עם צורות בעלי חיים ואדם.
חשמונאית		מטבעות 'כשרים' בלבד (להוציא מלכים 'מתיוונים')
בית שני		מטבעות הורדוס 'כשרים' פסיפסים עם צורות גיאומטריות וצמחים בלבד
מרד גדול	תוספתא: 'טבעת שיש עליה חותם מותר לחתום בה... טבעת שיש עליה פרוץ מותר לחתום בה' (בהנחה שהיא קדומה)	עדויות רחב"ג אבני 'קרבן' מעוטרות בבעלי חיים יוספוס: ההתנגדות לצורות 'כשרים' המרד
בר כוכבא	רבי יהודה מכילתא: 'אפילו לנואי'	צורות לבנות של רבן גמליאל חותם האריה ממערות בר כוכבא כוזביות 'כשרות'

סיכום הטבלה ומשמעויותיה: עד הורדוס ועד בכלל ישנם ממצאים לא אחידים, אך עם מגמה כללית מחמירה להוציא חריגים. בסוף ימי הבית השני הממצאים מעורבים, וכן העדויות. בהמשך, בהצגת השיטות, נתייחס לטבלה באופן מפורט יותר.

²⁴ המדרש אנכרוניסטי, כי ככל הידוע, קודם לסוף המאה ה-5 לפנה"ס לא היו מטבעות באיזור הסהר הפורה, אך הוא משקף נאמנה את תפיסת חכמים.

²⁵ והשווה לאסתר רבה י, יב: 'ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות וגו' - רבי פנחס אומר מלך מרדכי על היהודים. מה המלך לובש פורפרין, כך מרדכי לבש פורפרין... מה המלך מוניטה שלו הולכת בכל הארץ, כך מרדכי מוניטה שלו הולכת. ומה מוניטה שלו? מרדכי מכאן ואסתר מכאן.

²⁶ ראה את פירושו של א. מירקין למדרש, שמיישב את שאלת תוספות בדרך אחרת: "והגויים הם שעשו את המטבעות האלה, ולגבם אין איסור לעשות צורת אדם".

ד. דעות החוקרים

יש חוקרים הטוענים שכלל לא ניתן לקשור בין ההלכה לבין המציאות הריאלית. אורבאך מביא את דעתו של גודנף, הטוען שאיסור הדמות היה איסור מוחלט, ומה שמוצאים דמויות בבתי כנסת זה מפני שאחרי החורבן נחלשה ביותר סמכותם של חכמים, ועל כן המוני העם ביטאו את אמונתם גם בכלים שלא מתאימים להלכה. שטרן מביא את דעתו של י"מ באומגרטן, הטוען כי היה פער גדול בין החכמים למנהיגי הקהילות הבורים, ובמקומות מסויימים לא נכנסו החכמים לבתי הכנסת. כנגד דעות אלו טוענים רבים, שלא ייתכן שפער כזה בין החכמים להמון העם לא בא לידי ביטוי מפורש במקורות.

אורבאך עצמו טוען שבמקור הדין, אסור לעשות דמויות ודיוקנאות כלל. במשך הזמן, בגלל חולשת היצר, הלחץ הכלכלי, וירידת קרנה של ע"ז, החלו חכמים לחפש "אמתלות של היתר" (ראה מכילתא), ולהתיר עשייה לנוי. בקרב החכמים רבו אופני האיסור: התנאים בברייתא התירו את "כל הפרצופים", הברייתא התירה את "כל המזלות", והחלו להבחין בין צורה בולטת לשקועה. אך למגמה מקילה זו היו מתנגדים, שאת קולותיהם ניתן לקרוא ביוספוס, ובמכילתא שפוסקת "לא תעשה לך ואפילו לנואי".

אורבאך ומסייג את דבריו, ומציין שמתוך כלל הלכות ע"ז ההקלה היתה רק בתחום הצורות. בתחומים אחרים, כמו פולחן הקיסרים והרחקה מן הגויים, היתה מגמה הפוכה, של החמרה. שטרן דוחה את דעתו של אורבאך. לדבריו בתקופת המשנה הפאגניות היתה עדיין חזקה דיה כדי להזהר ממנה. לדבריו, האיסור המקורי היה על דמויות נעבדות בלבד. רק בבבל הורחב האיסור על צורות שאינן נעבדות. ואכן בארץ ישראל נמצאה תרבות עשירה בצורות²⁷, ולא מצאנו בחז"ל מחאה על המצב בבתי הכנסת.

אמנם הממצא הארכיאולוגי מוכיח שכבר בתקופה החשמונאית לא יצרו תמונות של חיות, אלא רק צורות גיאומטריות וחפצים או צמחים, אך שטרן מסביר זאת בכך שהעם החמיר²⁸ יותר מן הנדרש על פי ההלכה, אולי על רקע המתיחות הלאומית. אכן, דמות אדם לא נמצאה כלל ודמויות בע"ח כן, אך לא כי היה אסור, אלא מכיון שהעם החמיר מסיבות אסוציאטיביות.

חכמים לא השלימו עם המציאות ונתנו לה אישור בדיעבד, כמו שמסביר אורבאך, אלא "הם לא ראו באמנות הדמות בעיה הלכתית כלל", אף שזה לא היה ביזמתם או ביטא את השקפתם. נקודת מפנה בולטת במאה השביעית, אז מוצאים השחתת דמויות בבתי כנסת (תנועה איקונוקלסטית), והחמרה בהלכה.

²⁷ ראה הערה 33; וראה תוספתא כלים ב"מ ג, ד: "אנדרטין שעשאה בתוך הבית... אם לנוי טהור"; ירושלמי ע"ז פ"ג, ה"א: 'כד דמך רבי יוחנן איתכפון אנדרטאי'; וכך עולה גם ממדרש רבה הארצישראלי שהבאנו לעיל.

²⁸ ראה שם במיוחד הערה 64

אורבאך ושטרן מתארים, אם כן, שני תהליכים הפוכים. לפי אורבאך ההלכה המקורית אוסרת צורות, ובמאה השלישית החלה הקלה. לפי שטרן – ההלכה המקורית מתירה צורות, ורק במאה ה-7 בבבל החלו להחמיר.

חבס סוברת מתודולוגית כשטרן, אך לדעתה ההחמרה החלה כבר בימי בית שני:

בתקופת הבית הראשון, לא ראו בדיבר השני איסור מוחלט לעשות כל דמות מן החי, אלא רק במידה שהיה בכך משום עבודה זרה. נבואות התוכחה של הנביאים אינן כנגד אמנות הדמות, אלא כנגד הבמות, בהן סגד העם לאלים זרים... הבנת הדיבר השני כלשונו וככתבו (הבנה א-איקונית) מתגלת לראשונה באמנות היהודית בימי הבית השני... דומה כי הכיבוש ההלניסטי אשר ביקש לכופף את תרבותו ודתו על היהודים, להציב את פסלי אליליהם ודמות שליטיהם בבית המקדש ולכפות על היהודים עבודה זרה, הביא את העם היהודי להקפדה קיצונית על האיסור מן התורה.

ה. לעניות דעתי

כבר לימדונו חכמים כי "אין משיבין את הארי"²⁹, ומה לי שועל רך בשנים, להתערב בין כפירי אריות, חוקרים ראשונים. כמובן שלא באתי להכריע בין הררים גדולים, ולא הקפתי את מלוא הנושא לכל צדדיו ועמקו. ובכל זאת לא אמנע מלהביע את דעתי הדלה. אמנם גם שיטתו של שטרן היא אפשרית, וגם לה יש סימוכין³⁰. אך בכל זאת קשה לי לקבל את שיטתו, ולאו דווקא מטעמים ארכיאולוגיים, כמו ממהות הקשר בין ההלכה לחיי הציבור בעם ישראל. קשה לי לקבל פער כה גדול, במשך זמן כה רב, בין ההלכה וחיי היומיום של האנשים, כפי שמציגו שטרן. בדרך כלל יחסי ההלכה והציבור הם הדדיים ומשפיעים אחד על השני. תופעות בחייו של העם מוצאות להן במשך הזמן ביטוי בהלכה³¹. בין אם הציבור מחמיר על ההלכה המקורית, או מקיל ממנה. נראה לי שהצבת שתי 'הלכות' שונות, ההלכה הטהורה וההלכה הנוהגת בציבור איננה סבירה. הלכה כזו איננה טהורה כי אם לא קיימת. בנוסף, אנו מוצאים מקורות תנאיים הלכתיים המתנגדים לשימוש בצורות, כמו רבי יהודה בתוספתא והמכילתא שאוסרת "אפילו לנואי", ואם כן, לא היתה שתיקה של חכמים.

²⁹ גיטין פג, א

³⁰ ראה למשל מבוא למסכת שבת של אלבק, שכותב שקודם לתנאים, ביחס להלכות שבת "החמירו מאוד... ואסרו עליהם אפילו דברים שלפי ההלכה שלנו מותרים הם".

³¹ ראה למשל: י.מ. תא-שמע, הנגלה שבנסתר, עמ' 22: "החברה היהודית המסורתית... מיינה בחושיה הדתיים הפנימיים את המותר מן האסור, את הראוי מן הדחוי, ואת הנאה לאימוץ מן הסביבה הנכרית, ובכך קבעה בעצמה את הנורמה ההלכתית הראויה. רק לאחר שנתגבשה הנורמה החדשה והחלה רווחת בעם, הובאו פרטיה לבחינתם המקצועית והמוסמכת של גדולי התורה, ואלה סמכו ידיהם בדרך כלל על המנהג הרווח".

דעתי נוטה לשיטתו של אורבך. במשך שנים ארוכות התייחסה ההלכה בחומרה לכל דמות, וכך כנראה נהג גם העם. עובדה זו באה לידי ביטוי בממצאים ממשך זמן רב – מסוף ימי בית ראשון ועד לקראת סוף ימי בית שני. ניתן להבין בנקל נטיה מחמירה זו – כחלק מהפרישה המוחלטת מכל אבק של עבודה זרה. הממצא החריג ממתבעות יהד לא סותר את האפשרות הזו, כפי שמסביר משורר שהיתה זו הטבעה פרסית.

בשלב מסויים החלו להקל בתחום הדמויות מסיבות שונות. אף שמגמת ההקלה קיבלה גיבוי הלכתי, היא נעשתה באופן הדרגתי ולא היתה מקובלת על כולם. בתחילה ההקלה באה לידי ביטוי בחפצים קטנים כמו חותמות, בהם הצורה אינה שלימה לגמרי, אלא רק בולטת. אף על פי כן לא כולם קיבלו בהסכמה את המגמה הזו. ר' חנינא בן גמליאל מעיד בתוספתא על בית אביו, הנשיא, ש"היו חותמין בפרצופות". עדות זו, יותר משמלמדת על ההיתר, מלמדת על אי הסכמה ששררה אז. שהרי עדותו על "בית אבא" מצביעה כאלף עדים על כך שהיו אחרים שלא הסכימו להיתר זה. ברצוני להציע את הסיבות האידיאולוגיות למחלוקת ההלכתית. אמנם היהדות כבר לא היתה מאויימת על ידי עבודת אלילים, אך בהחלט ראתה בשלטון הנכרים איום. התפלגות היחס לשימוש בצורות היתה בין המתנגדים למשטר הרומאי בכל תוקף, לבין המתונים. שהרי אמנם מסיבות דתיות ניתן להקל, כי ע"ז הופכת יותר קישוט ותרבות, אך מסיבות לאומיות ראוי להחמיר ולהתרחק מתרבות הרומאים וסגנונה, ולבטא עצמאות מוחלטת גם בתחום זה. כך אנו מוצאים את יוספוס, ממפקדי המרד הגדול, מייצג קו נחרץ נגד הצורות³², בעוד שבבית הנשיא זו כבר היתה תופעה רווחת. גם מטבעות המרד, הוטבעו ללא צורות אדם או בעלי חיים. המגמה הדואלית הזו ממשיכה גם אל עצם ימי מרד בר כוכבא. רבי יהודה, מתלמידי רבי עקיבא שהיה ממובילי המרד, מתנגד לשימוש בחותמות בולטות. גם בר כוכבא³³, אשר נתמך על ידי רבי עקיבא, טובע מטבעות יהודיים ללא דמויות אסורות. לעומתם, לרבן גמליאל, ממשפחת הנשיאות אשר התנגדו למרד³⁴, היו צורות לבנות. עם דעיכת המרד דועכת גם ההתנגדות ההלכתית בארץ ישראל, וההיתרים

³² בנוגע לסתירה בין עדות יוספוס לעדות התנאים בתוספתא, ניתן להסביר אותה גם בעובדה שיוספוס מדבר על צורות שלמות כמו פסלים, ולא על תבליטים קטנים.

³³ אם נכונים דברינו, כי אז החותם שנמצא במערות בר כוכבא (הערה 18) איננו חותם רשמי של המורדים, אלא חותם פרטי של מאן דהוא. בהערה זו המקום להביא הסבר אפשרי נוסף שעלה על דעתי, ואף רמזתי לו בתוכן הדברים, אך הוא דורש חקירה רבה מעבר לגבולות עבודה זו. ייתכן שהמפתח ליישוב המקורות כולם הוא בהדרגתיות של ההיתר. בימי בית שני מתחילים להתרחב בהדרגה גבולות האיסור. בשלבים הראשונים מתירים יצירת תבליטים קטנים בלבד. לכן היו בירושלים "כל הפרצופות" וכד'. האיסור המופיע במכילתא הוא רק על צורות שלמות. וכן לגבי יוספוס, ראה בהערה הקודמת. הסיבה שטבעו מטבעות ללא דמויות איננה בהכרח קשורה באיסור דמות. ייתכן שטביעת המטבעות מבטאת רגשות לאומיים, ועל כן נבחרו דווקא הסמלים האלו. יוצא הדופן היחידי הוא רבי יהודה, שאוסר חותמות בעלות צורה, אך גם לא באופן גורף. בהמשך האיסור מתרחב עוד יותר, וכדלהלן.

³⁴ ראה דוגמאות רבות בשיעורו של הרב צבי יהודה, פעמים, ירושלים תשס"ז, שיג-שיט

לצורות הולכים ומתרחבים. במקביל למגמת התרחבות ההיתר בא"י³⁵, מתרחשת מגמה הפוכה בבבל, שם הולך ההיתר ומצטמצם עד לאיסור כמעט מוחלט. ייתכן שלמגמה הבבלית יש קשר לתרבות הססנית האלילית והססגונית, אשר האמנות הפלסטית תפסה בה חלק גדול³⁶.

נספח א: שימוש במטבעות נכרים

עד עתה סקרנו את ההיבט ההלכתי-היסטורי של הטבעת המטבעות, ולשם הבנת סוגיה זו השתמשנו גם במקורות הדנים בחותמות. עתה ננסה לבחון מה תאמר ההלכה על שימוש במטבעות שהוטבעו על ידי נכרים. מטבעות אלו נושאות צורות שונות כולל בעלי חיים, דיוקנאות אדם, וציורים מיתיים. כמובן שלעתים הן בעלות קונוטציות אליליות, או שמהוות חלק מפולחן הקיסר. לכאורה, כחלק ממגמת ההתרחקות מכל דבר הנגוע בעבודה זרה, היינו מצפים שיאסרו על השימוש במטבעות, כפי שאסרו את השימוש בחותם³⁷. בתוספתא מצאנו התייחסות מפורשת, המתירה שימוש במטבעות בעלות עיטורים אליליים:

... ועל מכובדין, כגון: השירים, והנזמים, קטליות, טבעות - הרי אלו אסורות; ועל המבוזין,

כגון: היורות, מחמי חמין, הסיגנין, והקומקמין, והספלין, והסדנין, והמטבע³⁸ - הרי אלו

מותרין

התוספתא עוסקת בכלים וחפצים שונים בעלי עיטורים אליליים. לדברי התוספתא יש לאופי החפץ משמעות רבה למעשה. אם זהו כלי מכובד, השימוש בו יאסר. אך אם זהו חפץ בזוי³⁹, מותר להשתמש בו למרות העיטורים.

זהו ההבדל המשמעותי בין חותם לבין מטבע. בגלל אופיו האישי של החותם⁴⁰, מיוחסת לו חשיבות, על כן יש הסוברים שגם חותם בעל תבליט שנעשה לנוי נאסר לשימוש משום 'חשדא'.

³⁵ ידוע כי ההלכה הקדומה בארצות אשכנז נשענה על מסורת ארצישראלית עוד קודם השלמת התלמוד הבבלי. אולי זו הסיבה שלאורך כל השנים היו באשכנז בתי כנסת עם ציורים ותבליטים (ראה אורבך, אנצ' עברית). רעיון זה צריך חקירה יסודית יותר, ואכמ"ל.

³⁶ ראה: מ.ר. איילון, אנצ' עברית כח, עמ' 452

³⁷ תוספתא (ע"ז ה, ב): "טבעת שיש עליה עבודת כוכבים בזמן שהיא בולטת - אסורה בהנאה"; ירושלמי (ע"ז פ"ג, ה"א): "טבעת שיש עליה עבודה זרה אסור לחתום בה".

³⁸ ובבלי (מג, ב): "מבוזין שעל היורות ועל הקומקמסין ועל מחמי חמין ושעל הסדנין ועל המטפחות"; ור"ח גורס במקום "מטפחות" "מטבעות"

³⁹ ראה ירושלמי (ע"ז פ"ג, ה"ג): 'דרבי חייה בר בא הוה ליה קווקין והוות טימי דרומי ציירה בגווה, אתא שאל לרבי יוחנן. אמר ליה: מכיון שהמים צפין על גבה דבר של ביזיון הוא' - על פי הירושלמי רבי יוחנן התיר שימוש בכלים עם פיתוחים רומאיים, מכיוון שאופן שימושם נחשב למבזה.

⁴⁰ על חשיבותו של החותם ראה: אנצ' מקראית ג, עמ' 69-70

לעומת זאת המטבע הוא חפץ המוני וסתמי, חסר משמעות אישית, אשר השימוש בו נחשב לבזוי⁴¹.

אם הברייתא טורחת להתיר את השימוש במטבעות, מסתבר שהיו כאלו שהקפידו לא להשתמש במטבעות נכריים. כאלו הם "רבנן דפרשי":

בי ינאי מלכא חרוב. אתו עובדי כוכבים אוקימו ביה מרקוליס.
אתו עובדי כוכבים אחריני דלא פלחי למרקוליס, שקלינהו וחיפו בהן דרכים וסטרטאות.

איכא רבנן דפרשי, ואיכא רבנן דלא פרשי.

אמר רבי יוחנן: בנן של קדושים מהלך עליהן, ואנן נפרוש מהן?

מאן ניהו בנן של קדושים? רבי מנחם ברבי סימאי;

ואמאי קרו ליה בנן של קדושים? דאפילו בצורתא דזוזא לא מיסתכל⁴².

נמצאנו למדים שהיו חכמים שהחמירו על עצמם בהתרחקות מעבודה זרה. אחד הבולטים בהם היה רבי מנחם ברבי סימאי, שהחמיר על עצמו שלא להביט אפילו על צורה של מטבע. בזה יישם באופן מחמיר את ההלכה שאסור להביט על עבודה זרה (שבת קמט, א):

תנו רבנן כתב המהלך תחת הצורה ותחת הדיוקנאות אסור לקרותו בשבת, ודיוקנא עצמה אף בחול אסור להסתכל בה; משום שנאמר: 'אל תפנו אל האלילים'. מאי תלמודא? אמר רבי חנין: אל תפנו אל מדעתכם⁴³.

ישנו טעם נוסף לרתיעה משימוש במטבעות, אך הוא לא נובע מהלכות עבודה זרה, אלא מההיפך הגמור, מהלכות קדושת המקדש:

אמר אביי: בקשו לגנוז דינרא הדרייאנא טוריינא שיפא⁴⁴ מפני טבעה של ירושלים, עד שמצאו לה מקרא מן התורה שהוא מותר (ע"ז נב, ב)

⁴¹ כך מצאנו בתלמוד (שבת כב, א) בהקשר אחר: "אסור להרצות מעות כנגד נר חנוכה... שלא יהו מצות בזויות עליו".

⁴² בירושלמי (ע"ז פ"ג, ה"א), לאחר שהביאו את הברייתא על "כתב המהלך תחת הצורות", מספרים על מותו של רבי מנחם: "כד דמך [כשנפטר] רבי נחום בר סימאי חפון איקונתא מחצלן [חיפו האיקוניות במחצלות] אמר כמה דלא מחתון בחייו לא יחמינן בדמכותיה [כמו שלא ראם בחייו, לא יראם בלכתו]... ולמה נקרא שמו נחום איש קדוש קדשים? שלא הביט בצורת מטבע מימיו". בהקשר שלנו, מעניין לראות את המקבילה הבבלית (מועד קטן כה, ב) לסיפור פטירתו: "כי נח נפשיה... דרבי מנחם ברבי סימאי אישתעו צלמנייא [נימוחו פרצוף שלהן] והוּו למחלצייא [נחלקה ונתמעכה כל צורת פרצוף של צלמים וצורת המטבעות]" – הבבלי מחליף "מחצלן" ב"מחלצייא", וחילוף זה משנה מעט ממשמעות הסיפור. לפי הבבלי, לא הסתפקו בכיסוי האנדרטאות לכבוד רבי מנחם, אלא נעשה נס וכל הצורות הושחתו. ההבדל באגדה נובע כנראה מהבדלי התפיסה ההלכתית, שבבבל החמירו יותר בענייני צלמים.

⁴³ ראה תוס' שם: 'נראה דבעשויה לשם עבודת גלולים אמר, אבל לנוי מותר. כדמשמע מבנן של קדושים דלא הוּו מסתכלי בצורתא דזוזא מכלל דאחרינא הוּו מסתכלי'.

⁴⁴ המונח 'דינרא הדרייאנא טרייאנא שייפא' נזכר גם בגמרא בבכורות נ, א.

אגב דיון על שימוש חולין בקדשים, מספרת הגמרא על מטבעות ירושלמיות, עם דיוקנאות של הקיסרים אדריינוס וטוריינוס⁴⁵, שרצו לגנון משום קדושתן. מטבעות אלו שנטבעו בירושלים על ידי הרומאים, מקורן או מקור חומר הגלם שלהן, היה מכספי המקדש⁴⁶, ועל כן רצו לגנון, עד שמצאו היתר מיוחד להשתמש בהן.

ראוי לשים לב לביטוי 'שיפא'. רש"י מבאר שמדובר על מטבע 'ישן ביותר שנישוף'⁴⁷ מחמת יושנו ואין הצורה ניכרת'. האם הציון של עובדה זו משמש כסימן זיהוי בלבד, או שיש לו משמעות הלכתית, שיש לשחוק את הדיוקנאות?

מהמקורות שראינו, נראה שזהו סימן זיהוי בלבד. אך ייתכן שהשחיקה לא נבעה מהתיישנות טבעית בלבד, אלא היתה מכוונת. חז"ל במדרשיהם מדביקים לשני קיסרים אלו⁴⁸ את הכינוי "שחיק עצמות", או "שחיק טמיא". בית המדרש בו נהגו ונכתבו המדרשים הללו, על שפתם ומושגיהם, לא התנהלו בחלל ריק, והם משמרים לנו מעט מהאווירה ששררה אז בעם. מסתבר שהמדרש מביא לידי ביטוי כינויי גנאי שהיו רווחים בציבור, ולא נשאר רק בגדר כינוי, אלא אף עברו למעשה. ייתכן שהיו יהודים ששחקו את דיוקן המטבעות מכיוון שרצו למחוק את צורתם של הצוררים השנואים, ולקיים את בהם את הקללה "שחיק עצמות".

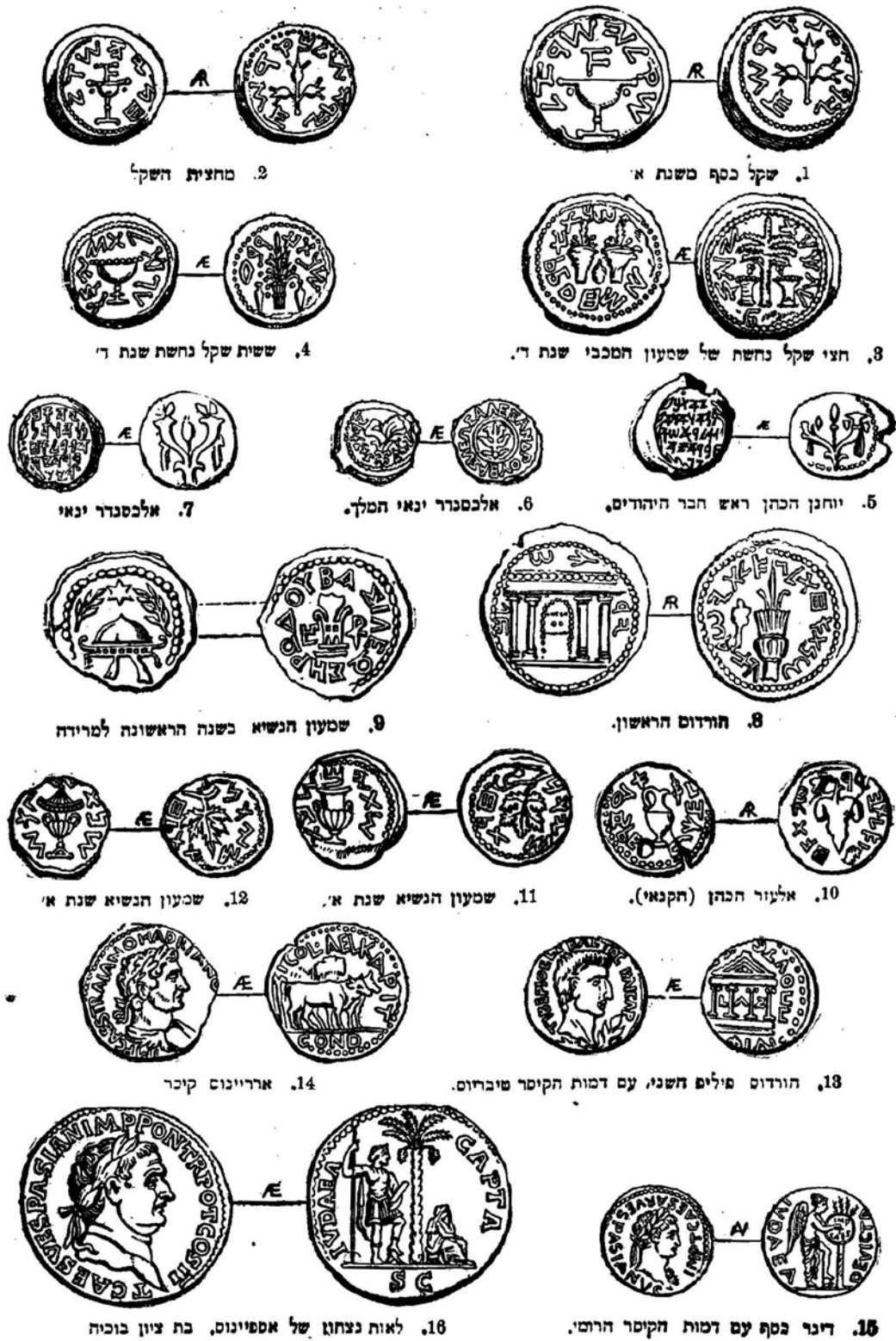
⁴⁵ ראה בנספח מטבע 14; תוס' מפרש: 'ואומר ר"ת דהדריינא היינו עגול... וטוריינא היינו גדול...'.
⁴⁶ או שהתיכו זהב שנמצא במקדש, או שהטביעו הטבעה חדשה על גבי מטבעות מן הלשכה (ראה תוס' בע"ז), כדרכם של אויבי ישראל מעולם להתעשר בדמים לאחר שפך הדמים.

יש שפירשו שמדובר במטבעות שהיו בצורתן הזו, והובאו למקדש לתרומה. אף שקשה לאמץ סברא זו מבחינה הסטורית, אם היא נכונה למדים ממנה עמדה הלכתית מעניינת: שהיתר השימוש במטבעות הוא מרחיק לכת. לא רק המון העם רשאי להשתמש במטבעות נכריות עם דמויות אדם, אלא מותר אף להביאם למקדש.

⁴⁷ השווה לבכורות, שם מפרש 'שיפא' - שם המלך.

⁴⁸ הדרייניוס פעמים רבות, וטרייניוס בשם 'טרכינוס' (ראה ש. ייבין עמ' לו, שטרכינוס הוא טרייניוס).

נספח ב: מטבעות מימי בית שני (מתוך: אוצר ישראל)

ביבליוגרפיה

- א. נ. אביגד, אנציקלופדיה מקראית ג, ירושלים תשי"ח, עמ' 68-86
- ב. א"א אורבך, אנציקלופדיה עברית כו, ירושלים תל-אביב תשל"ד, 618-623
- ג. א"א אורבך, הלכות עבודה זרה והמציאות הארכאולוגית וההיסטורית במאה השנייה ובמאה השלישית, ארץ ישראל ה (תשי"ט), עמ' 189-205
- ד. מ.ר. איילון, אנציקלופדיה עברית כח, ירושלים תל-אביב תשל"ד, 452
- ה. ל. חבס, דמות האדם והחיה באמנות היהודית העתיקה, מחניים 10 (תשנ"ה),
- ו. י. ידין, החיפושים אחר בר כוכבא, ירושלים תשל"א
- ז. ש. ייבין, מלחמת בר כוכבא, ירושלים תש"ו
- ח. י. משורר, מטבעות עתיקים, ירושלים תשל"ט
- ט. י. משורר, מטבעות היהודים בימי בית שני, תל אביב תשכ"ו
- י. רייפנברג, מטבעות היהודים, ירושלים תשל"א
- יא. י. שטרן, אמנות הדמות בהלכה בתקופת המשנה והתלמוד,